

Pettää ja pyöhtää.

Otsikossa mainitut voim valmistamista tarkoittavat sanat on tavallisesti esitetty toistensa rinnakkaismuodoiksi. Niiden äännesuhteet, etenkin ensi tavun erilainen vokaaliaines, ovat kuitenkin toistaiseksi jääneet tyydyttävää selitystä vaille. Kun nyt koossaoleva aines tarjoaa mahdollisuuksia uusiin johtopäätöksiin, on syytä ottaa sen valossa sanat tarkasteltaviksi.

Sanakirjatiedot näistä termeistä ovat myöhäiset ja suhteellisen niukat: Lönnr. *pettää* II 'tjärna', *pettäjäiset* 'gåfvor af nysstjärnadt smör', *pettumaito* = *pettamaito* = *kirnuhuitu* / *pyöhtää* 'tjärna', *pyöhdinmaito* 'tjärnmjök' / Lisäviikko: *pettomaito* = *pettamaito*. Lönnrot on rinnastanut, aivan oikein, näihin sanoihin venäjän *пахтать* 'kirnuta'. Kysymyksessä ei kuitenkaan ole lainaus venäjältä ims. kieliin, vaan päinvastoin, kuten KALIMA on osoittanut.¹

Voim valmistamiseen liittyvänä teknillisenä terminä **pettää** on suomen nykymurteille tuntematon, vaikka edellytykset sanan säilymiseen eivät suinkaan ole tyystin hävinneet. Vanha tapa vatkata kerma härkkimellä (tai vispilällä) voiksi on näet nykyäänkin pienissä oloissa käytännössä. Sanan katoamiseen on mahdollisesti vaikuttanut, että se on joutunut homonymiksi toisessa merkitystehtävässä ('bedraga') käytettävän foneemin kanssa. Eräät samaan kantaan palautuvat johdannaiset ovat kuitenkin säilyneet tähän saakka. Tiedoista päättäen nämä rajoittuvat suurin piirtein siihen murteistoon, jonka alue 1940 solmitussa Moskovan rauhassa jouduttiin luovuttamaan Neuvostoliitolle. Johdannaisista yleisin on **pettäjäiset**, murt. *pettäjäis(e)t*, jota käytetään vastakirnutun voim maisiaisista. »Anna emo pettäjäisii», patistavat lapset, kun kirnuus alkaa tulla voille (Valkjärvi). Kalevalassa tapaamme sanan seuraavista morsiamenopastusvirteen kuuluvista säkeistä (XXIII 35—40):

Kun lähet talosta tästä,
muista kaikki muut kalusi,
ne kolme kotihin heitä:

päivän päälliset unokset,
emon armahat sanaset,
joka kirnun pettäjäiset.

Säkeet ovat ilmeisesti eteläkarjalaiselta runoalueelta peräisin; verrattokoon niihin esim. seuraavaa Raudusta kirjaanpantua katkelmaa:

Ne kolme kottii heitä:
Emon armiaat sanaset,

Päivän ielliset unokset,
Joka kirnun pettäjäiset.

(SKVR XIII 2 n:o 4382, Lauri Laiho)

¹ Die ostseefinnischen lehnwörter im russischen ss. 184—5 (SUST XLIV).

Äärimmäiset pitäjät, jotka kuuluivat sanan levinneisyysalueeseen, olivat tiettävästi Vahviala, Viipurin pitäjä, Jääski, Rautjärvi, Parikkala, Uukuniemi, Ruskeala, Sortavalan pitäjä ja Impilahti. Muita tähän ryhmään kuuluvia sanoja ovat Antrean ja Kirvun murteen *pettoⁱs(e)t* ~ *pettuset*, jonka merkitystehtävä on sama kuin edellisen, sekä Sakkolan *petti*, enimmäkseen lastenkieleen kuuluva *v o i n* nimitys.

Aunukselaismurteissa näitä sanoja ei tavata, mutta varsinaisille karjalaismurteille ne ovat tunnusomaisia. Jo Suistamossa tulee vastaamme pettäjäinen (murt. *pettäjäini*), — huomattakoon että sana ei ole plurale tantum kuten vastaava nimitys suomen murteissa: *anna miul pettäjäistä palazel*, s.o. anna minulle kirnujaista leipäpalaselle (R. Nirvi). Sama johdannainen on muistiinpantu myös Kiestingin murteesta, siis aivan pohjoissivustalta: *anna mamisem pettäjäistä*; kielenoppaan mukaan pettäjäiseksi on kutsuttu voita, joka on *jūri pyöhtimeštä peäššetti* (H. Pukki). Huomattavasti yleisempiä ovat *k i r n u p i i m ä ä* tarkoittavat *pettämaito* (Kiestinki), *petto-* ~ *pettämaito* (Vuokkiniemi) ja *pettomaido* (Tunkua, Repola, Ilomantsi, Tverin lääni). Genetzin sanakirjassa tavataan niinkään *pettomaido* 'kirnumaito'. Kun sanan kohdalla ei ole mitään saantipaikkaa osoittavaa merkintää, se ilmeisesti kuuluu myös Paateneen murteen sanavaraan.¹ Säämäjärven murteesta on muistiinpantu sama nimitys, mutta edellisestä poikkeavassa merkityksessä; **pettomaidoksi** kutsutaan separaattorilla erotettua maitoa. *slühkkanaaaine maid_oo vägevembi pettömaiduo* (E. V. Ahtia). Karjalaismurteissakaan ei kaikesta päättäen käytetä teonsanaa **pettää** voim valmistamisesta puhuttaessa. Tämä on sääntö, mutta siitäkin on yksi poikkeus: erään Repolasta muistiinmerkityn Aino-runon katkelmassa sana todella tavataan. Tarkoittamani säkeet kuuluvat:

Aáni ielläh [itkennie].
Emo aitan kynnyksillä

kuoretta koguomašša,
pyöhindähä pettämässä.

(SKVR II n:o 45, Borenius)

Runosta on useitakin toisintoja, mutta muissa on vastaavassa kohdassa: kesävoita *pyöhtämässä* tai *pieksämässä*.

Etelässä *pettä*-vartaloon palautuvien sanojen alue jatkuu Karjalan kannakselta Inkerin murteisiin. Venjoki: *pettäjäiset* 'vastakirnutun voim maistiaiset' / Kallivieri (Viron Inkeri): »Kun oli kirjuttu uutta voita, niin ensimmäiset maistiaiset oli pettäjäisiä. *-mejjä äiti anto aiη küläl lap-silki pettäjäisö*» (Aili Laiho). Sanan jäätyä monin paikoin ainoaksi pesyees-sään on hyvin ymmärrettävissä, että sen alkuperäinen merkitystehtävä on

¹ Tutkimus Venäjän Karjalan kielestä s. VII.

alkanut vähitellen hämärtyä murteenpuhujien tajunnassa. Valaisevan esi-merkin tarjoaa Tyrön murre, jossa sanaa käytetään yleisesti ja k a j a i s i s t a: »Teurastettua annettiin naapurille ilmaiseksi lihapalanan, pettäjäisiä. *täs on siulle pettäjäisiä*» (R. Nirvi). Nimitykset *petti* ja *pettomaito* näyttävät olevan inkeriläismurteille vieraita. Sen sijaan on i n k e r o i s m u r t e e s s a *pettopiimä* 'kirnupiimä'; runokielessä tavataan myös muodot *pettu-* ja *pettypiimä*.

»Onpa meillä aino vello,
Syötettyinen, juotettuinen,
Pettupiimällä pietty
Kalal suurel kasvatettu»

»Onpa miulla ainoi velloi,
Syöteltynen, juoteltuinen,
Kalatsuilla kasvateltu,
Pettypiimällä pietty»

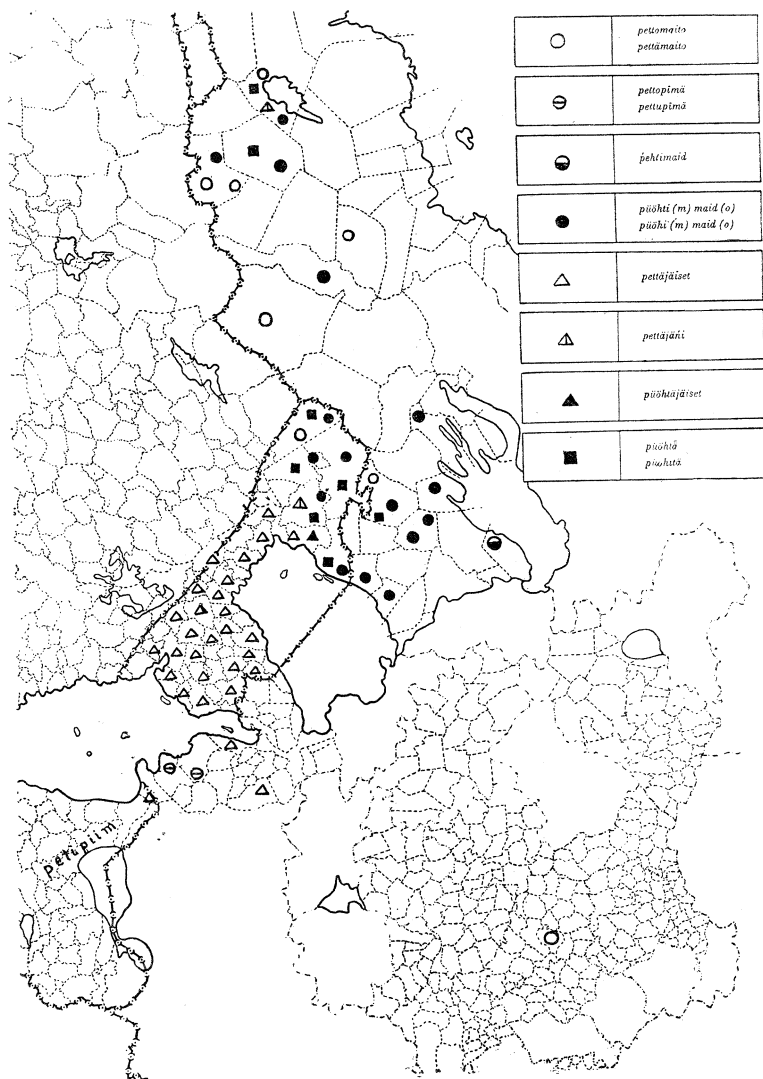
(SKVR III 3431; Soikkola, Lukkarinen)

(SKVR III 1163; Soikkola, Porkka)

Muista ims. kielistä voidaan mainita seuraavat etymologisesti samaan yhteyteen kuuluvat sanat. V a t j a (Kettunen): *pettupiimä* 'kirnupiimä', (Mustonen): *pettupiimä* 'kirnupiimä, kirnuhuitu', *pettäjäiset* 'kirnuajaiset', *vöi jäi pettöö* 'ei tullut voita (kirnuuksesta)'; (Tsvetkov): *pettupim* 'kirnupiim, petipiim'. Sanontaa *vöi jäi pettöö* voidaan verrata Viron inkeriläismurteessa tavattavaan konneksioon *umpipetto* ~ *-pettu*, s.o. 'voi, josta kirnupiimä ei ole eronnut' (S. Ankeria). Näillä on myös virossa vastine. V i r o (Wiedemann): *pett*, *petipiim* 'Buttermilch', *vöi-peti-piim* *das.*, *umb-petis-vöi* 'Butter, welche beim schlagen nicht zusammen gehen will'. L i i v i (Kettunen); *pietk*, *pietkâm-sêmda* 'kernmilch, buttermilch', *ku vëitta rabüv*, *sis_söp_pietkâ* 'wenn man buttert, dann erhält man kernmilch'. Liivin sanan lähtömuodoksi on konstruoitu **pietek*.¹

Pyöhtää, jota on pidetty *pettää*-sanan rinnakkaismuotona, on kuten toisetkin samaan kantaan palautuvat johdannaiset karakteristinen aunukselais- ja lyydiläismurteille. Varsinaisissa karjalaismurteissa sen sijaan tavataan kummastakin vartalosta johdettuja sanoja. Voin valmistamista tarkoittavana terminä *pyöhtää* käsittää alueen, joka lännessä rajoittuu puhtaisiin suomalaismurteisiin, idässä suunnilleen lyydiläismurteisiin. »Vanha pyöhtämistapa oli savipadassa tai puupytyssä hakata kerma voiksi härkkimellä tai vispilällä» (Suistamo, Elma Mikkola); *härkkimel voida püöhämmö poaz libo rengizes* (Suojärvi, E. V. Ahtia). Aunuksen kaupungin murteessa samoin kuin lyydiläismurteissa mainittua teonsanaa käytetään vain merkityksessä 'tupruttaa, kieputtaa': *savvum pehtih püöhtäv*, *trub_ei viä* (Aun. kaup. ymp., E. V. Ahtia). L y y d i (Kujola): *sumem püöhtää ühtē tukkū*, *se kivos* 'lumen kieputtaa yhteen kasaan, se on kinos'.

¹ KETTUNEN Livisches Wörterbuch s.v. *pietk*; POSTI Grundzüge der livischen Lautgeschichte s. 271.

Tämä merkitys ei silti ole tuntematon niillekään murteille, missä *pyöhtää* = 'kirnuta': *se kačšo ajoj puikahutti, lumi vai jälles püöhteä* (Suojärvi, E. V. Ahtia).

Pohjoisissa karjalaismurteissa (Uhtua, Vuokkiniemi, Kiestinki) tava-taan toinen johdannainen kirnuamisen merkityksessä, nimittäin *püöhitä*. Kiestingin sanastossa on muistiinpano *püöhi|tä*: -čšen, s.o. vatkata pii-minyt kerma voiksi isossa ropeessa (H. Pukki).

Päinvastoin kuin pettäjäiset on siihen rinnastettava **pyöhtäjäiset** hyvin harvinainen. Sanasta on vain yksi tieto, Impilahdelta: »Anna muamo pyöhtäjäisiä» (A. Pantsu). Sen sijaan on pettomaitoa vastaava **pyöhdinmaito** varsin yleinen. Itäkarj. murrealueelta siitä on seuraavat tiedot: *püöhimmaito* (Uhtua), *püöhimaido* (Ilomantsi), *püöhimmaido* (Suojärvi, Korpiselkä, Suistamo), *püöhtimmaido* (Salmi, Säämäjärvi, Tulemajärvi, Aunuksen kaup. ymp.) *vie vazoil püöhtimmaiiod* (Salmi, Martta Pelkonen). Sana tavataan myös *l y d i l ä i s* murteissa Tiutiasta Pyhäjärvelle ulottuvalla yhtäjaksoisella alueella. Kujolan sanakirjassa siitä on seuraavat muodot: *püöhtimaid* (Tiutia, Possinkylä), *püöhti(m)maido* (Viitana, Pyhäjärvi) *p. kolaidoittades om piäznü, kantekses diänü* 'pyöhdinmaito voita pyöhdettäessä on päässyt, hapankermasta jäänyt' (Possinkylä).

Suunnilleen samalla alueella, mikä edellisessä kappaleessa on hahmoteltu, tavataan myös **pyöhdin** *v o i n v a l m i s t u s a s t i a n* nimityksenä. Murremuoto *püöhin* on muistiinpantu Kiestingistä, Uhtualta, Vuokkiniemestä, Rukajärveltä, Suojärveltä ja Suistamolta. Kiestingin sanastossa on siitä selitys: 'iso rove, jossa kuore härkkimellä vatkattiin voiksi' (H. Pukki). Muualla sana merkinnöistä päätellen tarkoittaa pystykirnua: »Pyöhin on korkea puukirnu, jota pyöhinhärkkimellä pyöhitään, s.o. kirnutaan» (Vuokkiniemi, I. Marttinen); »Nykyään kutsutaan pyöhtimeksi mäntäkirnua» (Suistamo, Elma Mikkola). Aunukselaismurteissa on odotuksenmukaisesti *püöhtin ~ püöhtin : tuo püöhtim pertih lämäh* (Salmi, Martta Pelkonen). Lyydiläismurteissa sana tavataan seuraavassa alunperin kai johonkin taikaan liittyvässä hokemassa: *pühä dürgi püöhtimes, härän silmę härkkimes* 'pyhä Yrjö kirnussa, härän silmä härkkimessä» (Teru, Kujola).

Ims. sanoilla on, kuten tiedetään, vastine *l a p i s s a j a m o r d v a s s a*. Lappiin sana on lainattu suomesta tai karjalasta: lpN (Nielsen) **bættet** : -tt- 'stir with a stirring stick; røre om i med en tvare'. Mielenkiintoisempia ovat mordvyan muodot: E *piütems, piütims, piütums*, M *piütäms, piütäms* 'kirnuta, sotkea (savea), survoa'. PAASONEN, joka yhdistyksen on tehnyt¹, sanoo näistä muodoista viimeiseksi antamassaan selityksessä: »Alkuperäisenä on pidettävä yhtymää *jxt : j on kehittynyt mokšamordvassa ž (š)-äänteeksi, kun se taas erzamordvassa on kadonnut». Kantamuodoksi Paasonen on asettanut **pijütäms*, jota hän vertaa suomen sanaan *pyöhtää* (mordvyan *pij-* = suomen *pyö-*, mordvyan *üt* = suomen *ht*).² Kantamordvan **xt* palautuu **kt*-yhtymään.³

¹ Kielellisiä lisää suomalaisten sivistyshistoriaan s. 28.

² Mordwinische Lautlehre s. XII.

³ Mts. 38.

Selitys ei kuitenkaan osu oikeaan, sillä *jxt-yhtymää edustaa nyky-mordvassa aina *ft*.¹ Erza- ja mokšamurteiden erilaiset muodot ovat Ravi-lan mukaan siten selitettävissä, että *kt-yhtymä on jo varhaisessa vai-heessa kehittynyt murteittain eri tavoin: toisaalla siitä on saatu *ót* (*ft*), toisaalla *jt* (*xt*, *št*).

Kun mokšalaisten muotojen kohdalla on siis lähdeittävä *jt-yhty-mästä eikä *jxt:stä, ei myöskään rinnastus mordvan *ǰij* = suomen *pyö*-pidä paikkaansa.² PAASOSEN esittämä vertauskohta *mijems* ~ *myöää* ei sekään sovi tähän, sillä sanassa on aikaisemmin ollut spirantti (*γ*) ensim-mäisen ja toisen tavun rajalla.³

Joudutaan siis etsimään toista selitystä sanaparissa *pettää* ~ *pyöhtää* vallitseville vokaalisuhteille. Kun mordvan *i* ja ims. kielten *üö* eivät sovi toistensa vastineiksi, tulee ratkaistavaksi kysymys, täyttävätkö sitten vokaalit *i* ja *e* tämän vaatimuksen. Voimme mainita useitakin esimerk-kejä *e t u v o k a a l i s i s t a* sanoista, joiden ensi tavussa on mordvassa *i*, ims. kielissä taas *e*: *enä* ~ E *ine*, *kerä* ~ E *kire*, *kesä* ~ E *kize*, M *kiza*, *lehmä* ~ E *lišme*, M *lišme*, *neljä* ~ E *nile*, M *nile*, *peni* ~ E *pine*, M *pine*, *pesä* ~ E *pize*, M *piza*, *petäjä* ~ E *pitše*, M *pitše*, *repo*, viron *rebane* ~ E *riives*, *vehnä* ~ E *viš*. Toisenlaisesta edustuksesta on paljon vaikeampi löytää esimerkkejä. Todennäköisesti on siis ims. taholla lähdeittävä varta-losta *pektä-.

Vanhaa *kt-yhtymää edustaa ims. kielissä yleensä *ht*. Tulemme sil-loin muotoon *pehtä-. Jos nyt oletamme, että *e* on labiaalistunut *p:n* vaikutuksesta *ö*:ksi kuten *pelästyä*-sanana vastineissakin (itäkarj. *pölläšti-*, lyyd. *pöllästu-*), pääsemme äänneasuun *pöhtä-. Tiedämme entuudestaan, että suomen itämurteissa on painollisen tavun vokaali useissa tapauksissa pidentynyt tavunloppuisen *h:n* vaikutuksesta: *lahti* 'slakt' ~ *lähti*, *loahti*, *hehkua* ~ *hiehkata*, *hohtä* ~ *huohtä*, *pähkinä* ~ *pähkenä*, *peähen*, *möhkä* 'klump' ~ *müöhkä* id. Itäkarj. murteet samoin kuin lyydiläismurteetkin ovat tässä kohden samalla kannalla: *ly y d*. (Kujola) *huahaad*, *kiehtada* 'viitsiä', *puohtada* 'pohtaa', *tiäht*, *tieht* 'tähti'. Jos oletamme edelleen, että äskeisessä *pöhtä-muodossa on tapahtunut samanlainen äänteen-muutos, niin olemmekin jo sarjan päätepisteessä. Kokonaisuudessaan olisi sarja siis seuraava: *pektä- > *pehtä- > *pöhtä- > *püöhtä-. On mie-lenkiintoista todeta, että keskeisin jäsenistä, nimittäin *pehtä-*, ei jää yksis-tään olettamuksen varaan: maist. Reino Peltola on tämän kirjoittajalle ilmoittanut, että *k i r n u p i i m ä n* nimenä äänisvepsässä on *pehtimaid*

¹ RAVILA Zur Vertretung des *kt im Mordwinischen (SUST LXVII).

² Kielellisiä lisiä s. 28.

³ SETÄLÄ Über art, umfang und alter des stufenwechsels (FUF XII Anz. s. 41).

(< **pehtinmaito*). Kirnuamisesta ei kuitenkaan maist. Peltolan tietämän mukaan käytetä tähän vartaloon palautuvaa teonsanaa, vaan puhutaan voim härkitsemisestä: *voi härkitaze härkmel*.

Konsonanttiyhtymä *tt* aikaisemman *kt:n* jatkajana ei ole säännön mukainen ims. taholla muualla kuin etelävirossa. On silti pari muutakin sanaa, joissa esiintyy *tt* odotettavan *ht:n* asemesta, nimittäin *mätäs* ja *tytär* (vrt. lpN *miekta*, liett. *dukter-*). Muotojen *pettää* ja *pyöhtää* rinnastaminen toisiinsa ei näin ollen kohtaa selvittämättömiä äänteellisiä vaikeuksia.

Rajantakaisissa karjalaismurteissa vallitseva kahtalaisuus *pettä- ~ püöhtä-* (<< **pehtä-*) selittyy nähdäkseni seuraavasti. Varhaiskantasuomalaisista **pektä-*vartaloo on myöhäisksm:ssa edustanut eräissä murteissa (läntisissä) *pettä-*, toisissa (itäisissä) *pehtä-*. Suomenlahden ja Laatokan välisiin karjalaismurteisiin on jo varhain yleistynyt *pettä-*vartalo, *pehtä-* on mahdollisesti ollut tällä taholla aivan tuntematon. Asutuksen mukana ovat *pettää* ja sen johdannaiset edenneet pohjoiseen ja koilliseen murrealueen äärimmäisille laidoille saakka. Toinen virta on taas kuljettanut vepsäläisalueelta *pehtä-*vartalon luoteeseen ja pohjoiseen; siitä on äänteellisen kehityksen tietä saatu nykymurteissa tavattava *püöhtä-*. Missä nämä eri tahoilta lähteneet virtaukset ovat yhtyneet, siinä on syntynyt samalla edellytykset eri muotojen rinnakkaiselle käytölle.

Veikko Ruoppila.